

ПЕЧІ ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ ВАПНА ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА

Вводяться до наукового обігу результати дослідження печей для випалювання вапна початку XII ст., виявлених протягом 2014–2016 рр. на вишгородському посаді. Подібним чином інтерпретується і споруда, відкрита неподалік у 1936 р. Робиться висновок про зв'язок виявлених об'єктів із завершальним етапом будівництва церкви-мавзолею свв. Бориса і Гліба, реконструюється характер організації ремесла на посаді Вишгорода.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, Вишгород, виробничі печі, випалювання вапна, будівельна справа, організація ремесла.

Виробництву вапна належить важлива роль у середньовічних технологіях. Воно використовувалось для найрізноманітніших побутових потреб: флюс під час виплавки заліза, домішка до гончарної сировини, матеріал для натирання шкіри під час вичинки, а також основа для будівельних розчинів. Процес виготовлення вапна можна розділити на три основні стадії: а) видобуток вапняку; б) випалювання вапняку в спеціальних печах (етногр. «вапняках») або ямах; в) подрібнення та гашення (Войнаровський 2014, с. 97–128). Як і у випадку з гончарним виробництвом, археологічно фіксується друга стадія, зокрема, самі теплотехнічні пристрої.

Комплекс із шести печей для випалювання вапна, складених із плінфи на вапняковомурозчині, було відкрито П.П. Толочком на вул. Ірининській в Києві (Новое... 1981, с. 343). Схожу за конструкцією споруду досліджено О.Д. Варгановим у Суздалі (Раппопорт 1994, с. 43–44). Глинобитні печі для випалювання вапна відомі з розкопок І.Д. Старчука у Пліснеську. Останніми роками дослідженням виготовлення вапна на Галицько-Волинських землях займається В.М. Войнаровський. Дослідник інтерпретує як вапнярки, глинобитні печі, розкопані В.Д. Гупало у Звенигороді та В.К. Гончаровим у Галичі (с. Крилос), а також ямну піч, досліджену у тому ж таки Галичі, розкопану спочатку Я.І. Пастернаком, потім — Ю.В. Лукомським, при чому останню впевнено пов'язує з будівництвом місцевого Успенського собору (Войнаровський 2011, с. 115–117). Роль вапна у будівельній справі також розглядав П.О. Раппопорт (Раппопорт 1994, с. 39–46). На відміну від попередніх історичних періодів, вапнярки

практично не відомі на сільських пам'ятках. До подібних об'єктів можна віднести тільки печі, виявлені на поселенні Ліскове та біля с. Бучак (Шекун 1993, с. 136; Петрашенко 2005, с. 25).

Цим колом джерел, власне, і обмежуються наявні дані про вапнярство на території Південної Русі. Нову інформацію щодо нього та стосовно організації давньоруського ремесла загалом, дозволили отримати розкопки останніх років на посаді Вишгорода, а також перегляд результатів довоєнних досліджень пам'ятки.

Вишгородський посад кінця X — першої половини XII ст. розміщувався в уроч. «Гончарі», на південь та південний захід від городища, між р. Монашка і колишньою притокою Дніпра Коноплянкою (рис. 1, 3). За останніми підрахунками, площа посаду становила близько 19 га. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося в 1936–1937 рр., коли на схилах одного з ярів Т.М. Мовчанівським було розкопано перші три гончарні горна та виявлено понад десяток плям випаленої глини (Довженок 1952, с. 72–73). Незначні дослідження відбувалися під керівництвом В.Й. Довженка 1947 та 1960 рр. (Довженок 1950, с. 26–27, Толочко 1989, с. 118). Найбільш масштабні роботи на посаді відбулись у 1990 р., коли охоронними розкопками кооперативу «Археолог» на площі близько 2000 м² було розкопано вулицю з розташованими обабіч садибами гончарів (Чабай та ін. 1990). У подальшому на суміжних ділянках велись охоронні дослідження під керівництвом Р.С. Орлова, І.А. Готуна, А.В. Петраускаса (Орлов 2003, с. 60–63; Готун та ін. 2007; Петраускас та ін. 2010).

З 2012 р. роботи на території цієї частини Вишгорода проводить Вишгородська археоло-

Рис. 1. Територія давньоруського Вишгорода та місця розташування об'єктів на супутниковому знімку системи Google Earth: 1 — городище; 2 — околиний град; 3 — посад; а — об'єкт 6 (розкопки 2014 р.); б — об'єкт 2-а (розкопки 2015—2016 рр.); в — горн 2 (розкопки 1936 р.); г — Борисоглібська церква

гічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з В.Г. Івакіним. Основним місцем розкопок стала приватна ділянка у самому центрі посаду (пров. Старосільський, ділянка 42). За чотири роки тут на площі близько 500 м² простежено залишки чотирьох давньоруських садиб (одна з них — майже повністю) з цілою низкою житлових, господарських та виробничих будівель (Івакін та ін. 2015; Івакін та ін. 2016а). На двох об'єктах зупинимося детальніше.

Об'єкт 6, 2014р. Глинобитну виробничу споруду, виявлену у південно-західній частині досліджуваної ділянки (рис. 1, а), зведено у котловані овальної форми розміром 2,4 × 2,1 м. В основі споруди був каркас з прутів, сліди якого збереглися у вигляді концентричних ямок діаметром 0,04—0,07 м, розташованих на відстані 0,15—0,17 м одна від одної. Після спорудження об'єкта решту площі котловану було засипано утрамбованим материковим лесом. Загальні розміри об'єкта становили 2,10 × 1,55 м, довгою віссю він був орієнтований з півночі на південь. Мав грушоподібну форму, звужуючись у південній частині до устя (рис. 2). Висота збереженої частини теплотехнічного пристрою становила до 1,5 м.

Початково об'єкт мав двоярусну конструкцію і функціонував як гончарний горн, на що вказують незначні залишки теплорозподільного блоку завтовшки близько 0,2 м, котрий розмежовував топкову камеру від камери випалу (рис. 3, б). Вони зафіксовані по всьому периметру внутрішньої сторони стінки об'єкта на висоті 0,5—0,6 м від череня. Стінки спочатку мали товщину 0,1—0,2 м, черинь — 0,07—0,10 м (рис. 3, а, в).

Верхня частина заповнення споруди була потужністю 0,75 м і являла собою ґрунтову засіпку з фрагментами зруйнованого склепіння (рис. 3, е). Під нею виявлено чергування шарів подрібненого вапняку та вугілля потужністю 0,7 м (рис. 3, ж), що дало підстави для інтерпретації об'єкта на останньому етапі його функціонування як печі для випалювання вапняку.

Після зміни призначення об'єкта, теплорозподільний блок було навмисно зруйновано, а стінки з внутрішнього боку додатково підмазано потужним шаром глини (рис. 3, з). Загальна їх товщина склала 0,2—0,3 м (процес випалювання вапняку потребував вищих температур, аніж випал кераміки). Зовнішній, початковий шар споруджено із червонувато-сірої глини,

Рис. 2. Піч для випалювання вапняку (об'єкт б) з розкопок 2014 р.

підмазка під дією вогню отримала більш інтенсивний червоно-коричневий колір.

Піч належить до т. зв. прохідного типу, за П.О. Раппортом. У подібних спорудах над топковою камерою розміщувалась рухома решітка, на яку укладали шари вугілля та вапняку. Випалене вапно вивантажувалось через устя печі, а зверху накладались нові шари вапняку та вугілля (Раппорт 1994, с. 44). Цікаво, що на висоті 0,25–0,30 м від череня, на одному й тому ж рівні, по всьому периметру стінки на підмазці було зафіксовано незначне потовщення (рис. 3, д). Останнє має вигляд невеликої сходинок; на ньому, очевидно, і встановлювалась решітка.

З півдня до теплотехнічного пристрою прилягала прямокутна передгорнова яма розмірами 1,4 × 1,2 м, глибиною 0,80–0,85 м. Вона, вірогідно, існувала на обох етапах функціонування об'єкта. Стіни ями вертикальні, дно — горизонтальне. В її південно-західному та південно-східному кутах зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,10 м, завглибшки 0,15 м.

Об'єкт 2-а, 2015–2016 рр. У 2015 р. у прирізці до північно-західного кута того ж розкопу (рис. 1, б) виявлено чудово збережений гончарний горн. Він мав грушоподібну форму, довгою віссю був орієнтований з півночі на південь (рис. 4). Північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під Старосільський провулок. Вирахувати загальну довжину горна — приблизно 2,55–2,65 м — дозволила вибірка топкової камери підбоям. Максимальна ширина становила 1,8 м; в південній частині, до устя, об'єкт звужувався до 1,25 м. Устя, орієнтоване на південь, мало ширину 0,35 м і висоту 0,50 м. Стіни збереглись на висоту до 1,05 м. Роботами 2016 р. вдалося виділити три окремих етапи експлуатації споруди, під час

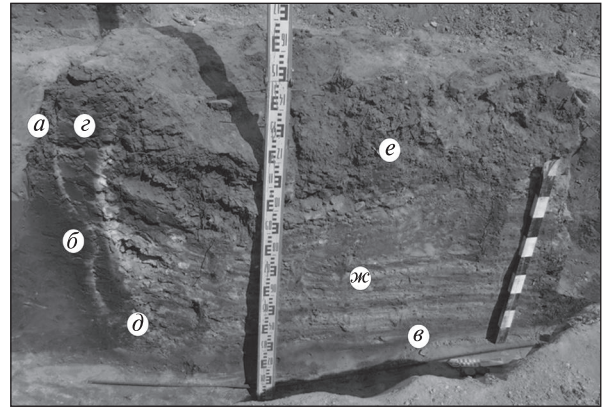

Рис. 3. Поздовжній розріз об'єкта б: а — первісні стіни об'єкта; б — залишки навмисно зруйнованого теплорозподільного блоку; в — черінь; г — підмазка-ремонт стін; д — «сходинка», на якій могла встановлюватись рухома решітка; е — засипка з фрагментами зруйнованого склепіння; ж — шари подрібненого вапняку та деревного вугілля

яких змінювалась не лише її конструкція, але й призначення.

На першому етапі об'єкт був однокамерним. Товщина стін становила 0,15–0,25 м (рис. 5, а). В основі його був каркас з гілок, вертикальні ямки від яких діаметром 0,05–0,08 м фіксувалися під черенем. Крім того, ближче до устя виявлено дві ямки більших розмірів — 0,15 × 0,10 м.

Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний (до 0,45 м) шар вапна (рис. 5, в). Що ж до самої конструкції об'єкта 2-а, можемо з упевненістю інтерпретувати його на першому етапі функціонування як піч для випалювання вапна.

Як і попередня, ця піч належить до т. зв. «прохідного» типу, з устям. На висоті 0,15 м від череня по всьому периметру стінки також виявлено невелику (завширшки 0,05–0,07 м) «сходинку», на якій, вочевидь, утримувалась рухома решітка.

Черінь підмазано шаром глини 0,07–0,10 м завтовшки. По центру споруди, по її довгій осі, в черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, також заповнена вапном. Остання має поволи похилі стінки і виходить до передпечної ями (рис. 5, б). Швидше за все, заглиблення використовувалось власне для підпалу сировини, а потім — як канал для вивантаження вапна. З півночі на південь, в бік передпечної ями, канал має невеликий нахил. На рівні череня ґрунт навколо об'єкта сильно прокалений.

На другому етапі експлуатації об'єкта 2-а він був перетворений на двоюрисний гончарний горн. Було споруджено теплорозподільний блок з продухами, який відокремлював випалювальну камеру від топкової та підтримувався за до-

Рис. 4. Гончарний горн (об'єкт 2-а) з розкопок 2016 р.

помогою масивного «козла» (рис. 5, з). Останній було встановлено прямо на міцному шарі вапна, утвореному під час попереднього етапу експлуатації об'єкта. Стінки об'єкта з внутрішнього боку було підмазано додатковим шаром глини потужністю 0,07—0,13 м, що також упирився прямо в прошарок вапна (рис. 5, д).

Останній, третій етап функціонування об'єкта 2-а пов'язаний з ремонтними роботами (імовірно, в результаті завалу «решітки»). Стіни топкової камери з внутрішнього боку ще раз підмазано шаром глини потужністю до 0,13 м. Загальна товщина стін, таким чином, склала 0,40—0,45 м. Крім того, в деяких місцях помічено незначні, локальні, підмазки (вірогідно, в місцях тріщин). Як і на попередньому етапі, черенем фактично слугував шар вапна, що лишився після зміни призначення об'єкта. Заповнення топкової камери являло собою гумусований супісок з фрагментами керамічних виробів та завалених стін горна (рис. 5, е).

Нижня частина квадратної в плані передгорнкової ями мала розміри 1,3 × 1,3 м і була на 1,05—1,10 м заглиблена в материк. В південно-західному та південно-східному її кутах виявля-

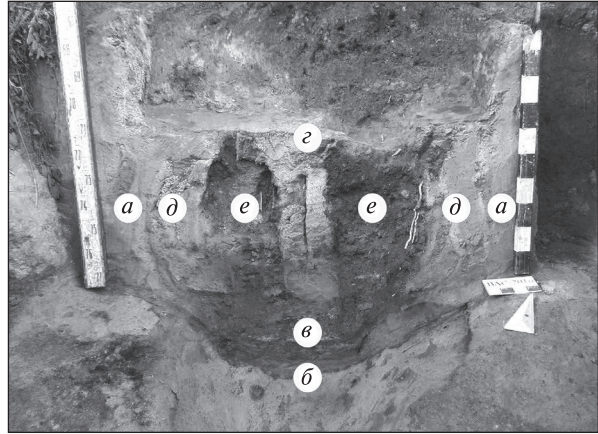

Рис. 5. Поперечний розріз об'єкта 2-а: а — первісні стіни об'єкта; б — черінь об'єкта з каналом для вивантажування вапна; в — шар вапна; г — теплорозподільний блок та підпорна стінка, зведені після зміни призначення об'єкта; д — шари підмазки — сліди ремонтів стін; е — гумусований супісок

но по одній стовповій ямці діаметром 0,2 м — залишки легкого навісу. З трьох сторін (окрім робочої) до нижньої частини ями на висоті 0,5—0,6 м прилягала сходинка завширшки 0,3—0,7 м з аморфним зовнішнім контуром. На сходинці, у тих самих кутах, також зафіксовано по стовповій ямці діаметром 0,15 м, — імовірно, результат перебудови навісу. Середню частину заповнення ями повністю перекривав потужний завал глини, вище якого було знайдено кілька повних розвалів кухонних горщиків, а також дві цілі форми. Тут же було виявлено два денця горщиків з клеймами у вигляді знака Рюриковичів.

Доповнити перелік подібних об'єктів вдалося, аналізуючи матеріали розкопок 1936 р. експедиції ПМК під керівництвом Т.М. Мовчанівського. Невдовзі її керівники були заарештовані органами НКВС і страчені, тому про результати робіт розповідають лише розрізнені архівні джерела. В узагальнюючих публікаціях В.Й. Довженка, а пізніше — Р.С. Орлова (Довженко 1952, с. 93, 95; Орлов 2003, с. 37—39), присвячених першим розкопкам посаду, деякі помилкові висновки Т.М. Мовчанівського повторювалися, не піддаючись критиці, а кілька надзвичайно цікавих фактів, як виявилось, досі залишалися поза увагою дослідників.

Горн 2, 1936 р. Частину топкової камери гончарного горна було виявлено на південному схилі великого яру поблизу сучасного собору Вишгородської Богородиці (рис. 1, в). Камера випалу та теплорозподільний блок не збереглися. Форму горна охарактеризовано як «видовжено-трапецієвидну» (рис. 6, І). Споруда була видовжена за віссю північ—південь на 3,86 м. Ширина в округлій тильній части-

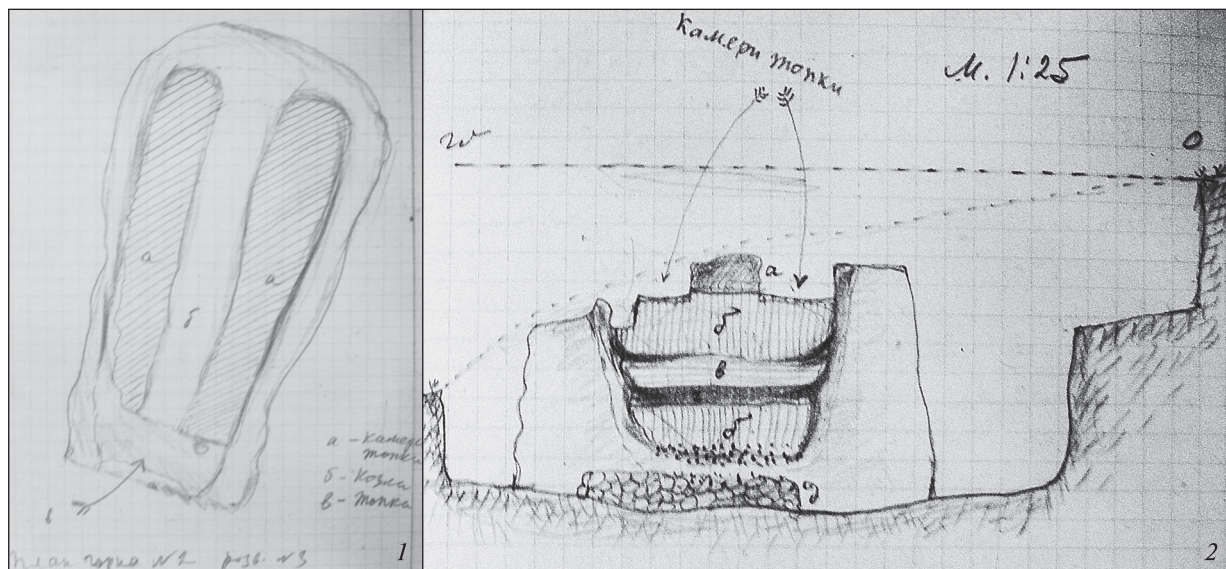

Рис. 6. Горн 2 з розкопок 1936 р. на замальовках Т.М. Мовчанівського, НА ІА НАНУ: 1 — план; 2 — поперечний розріз; літерами позначено: а — «випалена глина (козел)»; б — «вапняковий розчин із шлаками»; в — «глиняна обвальковка»; г — «випалена на печину глина (решітка старого горна?)»; д — «бут битої цегли»

ні — 2,38 м, в районі устя — 1,5 м. Поздовжня підпорна стінка-козел, що підтримувала теплорозподільний блок («решітку») і розділяла топкову камеру навпіл, збереглась на висоту 0,18—0,22 м (рис. 6, а).

Під череном топкової камери горна, що являв собою «скупчення шлаків, кераміки та печини», виявлено суцільний масив обпаленої глини (рис. 6, в, г). Нижче нього ще приблизно на 0,5 м продовжувалось заповнення. Т.М. Мовчанівський в цілому правильно трактував цей масив як завал більш раннього горна. Після цього відбувся ремонт: стіни топкової камери було залишено, а козел, що мав підтримувати «решітку», поставили прямо на заповнення.

Однак варто звернути увагу на потужні шари «вапнякуватої маси з білими вкрапленнями», виявлені як над завалом, так і під ним (Мовчанівський 1936, с. 86—89) (рис. 6, б). Зрозуміти цю обставину, на яку пізніші дослідники не звернули увагу, допомагають результати новітніх розкопок вишгородського посаду, передусім об'єкта 2-а. Як і останній, горн 2 з розкопок 1936 р. спочатку мав однокамерну конструкцію і слугував піччю для випалювання вапна.

Горн 1937 р. Дослідження наступного року на південному схилі того ж яру, в садибі Йосипа Підлісного, виявили ще одну глинобитну споруду грушоподібної форми. Об'єкт був на 3,25 м видовжений за віссю північ—південь і виходив устям до схилу яру, на північ. Ширина становила близько 2,0 м. Збереглась нижня частина гончарного горна. Лише у східній частині виявлено незначні залишки теплороз-

подільного блоку («решітки-перекриття») завтовшки 0,07—0,09 м. На відміну від горнів, відкритих у 1936 р., жодних креслеників та фото за цей рік не збереглося.

Не зовсім зрозумілим є опис знайденого біля горна завалу тонких плиток з пісковика, якими, на думку Т.М. Мовчанівського, закладалась випалювальна камера: «плитки, очевидно, були використані у побудові тильної частини горна де робилася закладка і виборка керамічної продукції» (Мовчанівський 1937, с. 2—3). Р.С. Орлов, підтримуючи гіпотезу автора розкопок, вважав ці плитки найцікавішим елементом конструкції горна (Орлов 2003, с. 39). Очевидно, що використовувати для подібних цілей пісовик було б недоцільно: це створювало б сильне навантаження на тіло горна, а сам пісовик під дією відкритого вогню швидко б тріскався. Та й покладів цієї породи поблизу Вишгорода немає. За етнографічними даними, завантажувальний отвір випалювальної камери найчастіше закривався за допомогою великих фрагментів бракованого посуду — так званого «причерепку» (Оленич 2016, с. 169). Цілком можливо, що дослідники прийняли за пісовик плитки випаленого вапна, призначеного для подрібнення. Проте, стверджувально говорити про це, звісна річ, ми не можемо.

Датування печей та їх інтерпретація

Вкрай важливим є питання датування печей. У заповненні об'єктів б та 2-а виявлено значну кількість різночасових фрагментів кера-

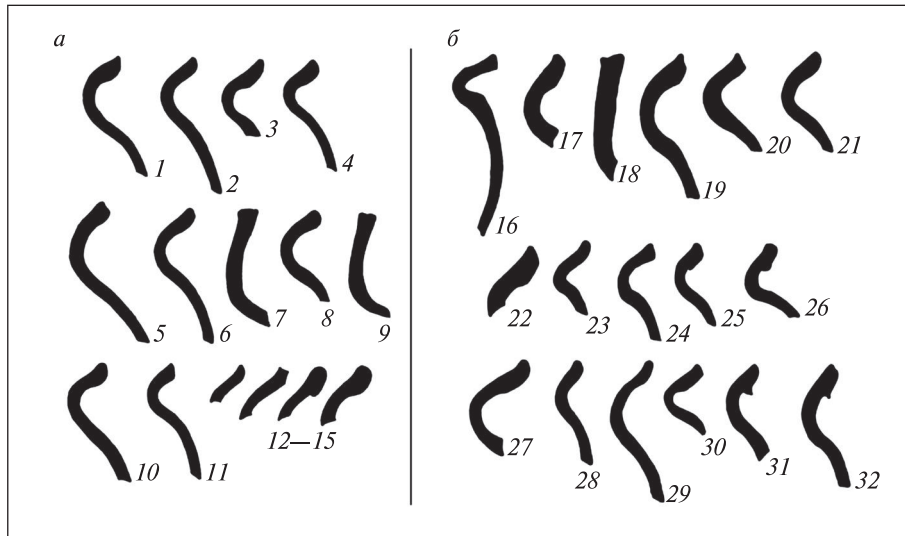

Рис. 7. Типи профілювання посуду з об'єкта 6: а — шар засипки; б — прошарки вапняку

міки, серед яких домінують манжетоподібні горщики.

Найбільш ранній матеріал походить з передгорнної ями об'єкта 6. Кількісно тут переважають вінця із заглаженим потовщеним краєм і вираженим манжетом (рис. 7, 26), також поширені профілі з гострим краєм і складним манжетом (рис. 7, 31). Цей матеріал має належати до гончарного горна, що активно функціонував протягом середини — другої половини XI ст. Із заповнення ями також походить уламок унікальної посудини — на нашу думку, керамічного рукомийника. Подібний предмет було знайдено на території давньоруського Воїня у кліті XII ст. (Довженок та ін. 1966, с. 83).

До наступного етапу функціонування об'єкта 6 належать зразки кераміки з вапнякових прошарків. Тут переважають профілі з рудиментованою заглаженою манжеткою у вигляді невеликого потовщення по краю. Край оформлено у вигляді загострення, заглаженого всередину (рис. 7, 1). Цей тип профілювання, найімовірніше, є однією з перехідних форм і, на думку І.Г. Сарачева, з'являється в кінці XI ст. (Сарачев 2000, с. 232). У вапняковому заповненні також присутні типові зразки з «циліндричним» вінцем, що дозволяє датувати його в межах кінця XI — початку XII ст.

Із шару засипки у верхній частині заповнення об'єкта походить кілька керамічних фрагментів — зокрема, подібні до зразків із «зубчиком» (рис. 7, 20, 23, 29), які, очевидно, з'явилися у першій половині XII ст.

Керамічна колекція з об'єкта 2-а також характерна для досить тривалого проміжку часу. Матеріал із нижньої частини заповнення пе-

редгорнної ями переважно представлений складними манжетоподібними профілями із заглаженим закінченням, відігнути у вигляді невеликої напливної закраїни (рис. 8, 19, 22), традиційними для XI ст. (Сарачев 2000, с. 234; Петрашенко 1992, с. 8). Також тут траплялися манжетоподібні профілі з тонким загостреним закінченням, зрізаним під прямим кутом, або заглажені (рис. 8, 23, 24). Подібні посудини мали вийти з ужитку в другій половині XI ст. і, імовірно, потрапили до заповнення передгорнної ями з культурного шару.

У верхньому горизонті заповнення ями, відділеному від попереднього потужним завалом глини, з-поміж значної кількості манжетоподібних профілів присутні два типи, притаманні для більш пізнього часу. До першого слід віднести посудини з прямим вертикальним, трохи відігнутим назовні вінцем, завершення якого оформлене у вигляді косою зрізу з невеликим «канелюром» внутрішнього напливу (рис. 8, 2, 4). Датування цього типу профілів найбільш імовірно в межах кінця XI — першої половини XII ст. На поселенні Ліскове подібна кераміка загалом характерна для XII ст. (Південноруське село... 1997, с. 84), як і на поселенні Григорівка (Петрашенко 2005, с. 58). До другого типу відносимо середньовідхилені назовні вінця, край яких оформлений у вигляді заглаженого зрізу, де наплив глиняної маси витягнутий назовні у формі вираженого «зубчику» (рис. 8, 9, 17). Цей профіль слід віднести до типу 11, за І.Г. Сарачевим (Сарачев 2000, с. 235), також він близький до типу 10, за В.О. Петрашенко (Петрашенко 2005а, с. 58). Датувати його слід в межах першої половини XII ст.

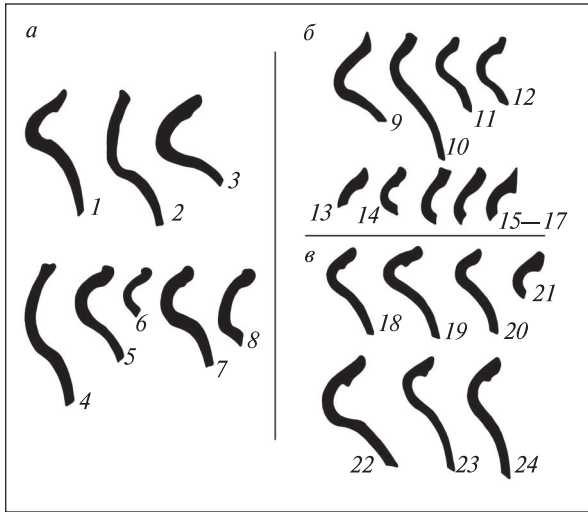

Рис. 8. Типи профілювання посуду з об'єкта 2-а: а — топкова камера, б — передгорнова яма; заповнення 1; в — передгорнова яма, заповнення 2

Із заповнення верхньої частини передгорнкової ями також походить ціла посудина, вінце котрої оформлене у вигляді заглаженої манжетки з косо зрізаним краєм та закраїною (рис. 8, 10). Останні спостереження дозволяють припустити побутування профілю такого типу протягом всього XI ст., а остаточно вийти з моди він мав у першій половині XII ст. Саме цим періодом можемо загалом датувати верхнє заповнення передгорнкової ями.

З шару вапна у нижній частині об'єкта 2-а походить нечисленний матеріал, подібний до аналогічного шару об'єкта б.

Керамічний комплекс із заповнення топкової камери гончарного горна не дуже відрізняється від виявленого у верхній частині передгорнкової ями. Домінують профілі із «зубчиком», із вертикальним вінцем, відігнутих назовні, та заглажених манжетом зі скошеним зрізом. Очевидно, що ці фрагменти стосуються останнього періоду функціонування об'єкта 2-а.

Підводячи підсумок, можемо говорити про синхронне функціонування обох споруд як печей для випалювання вапна (кінець XI — початок XII ст.). У випадку з об'єктом б для цього було використано більш ранній гончарний горн. При цьому, він припинив своє існування раніше об'єкта 2-а і на момент активного використання для випалу кераміки останнього (перша половина XII ст.) вже запливав гумусованим ґрунтом.

Керамічний матеріал із заповнення горна 2 з розкопок 1936 р. не зберігся. Про датування об'єкта можемо судити за сукупністю опосередкованих даних. Так, плінфа, використа-

на для забутування череня споруди («бут битої цегли»; рис. 6, д), явно походить з Борисоглібської церкви, а отже спорудження печі розпочалось не раніше останньої чверті XI ст. (а імовірно навіть після 1090-х рр. — часу першої руйнації храму). До того ж, стратиграфічно споруда один-в-один нагадує виявлений нами об'єкт 2-а.

Як вже зазначалося, вапно у давньоруський час використовувалося досить широко. Але в міських умовах у найбільшій кількості воно було потрібне при кам'яному монументальному будівництві. На основі вапна робились розчини, якими скріплялися будівельні матеріали та облицьовувалися стіни. У давньому Вишгороді відома лише одна мурована споруда — церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба.

Це не єдиний відомий випадок виробництва будівельних матеріалів для Борисоглібської церкви на території посаду. Так, під час розкопок 1990 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9-а, 11 у заповненні гончарного горна початку XII ст. (об'єкт 130) виявлено 35 уламків плиток підлоги (Чабай та ін. 1990, с. 163). Р.С. Орлов вважав ці зразки ідентичними знайденим під час розкопок Борисоглібської церкви (Орлов 2003, с. 57).

Першим задумав спорудити мурований храм на місці низки дерев'яних Святослав Ярославич, ставши київським князем у 1073 р. Звівши церковні стіни до висоти 80 ліктів, князь 1076 р. помер. Продовжив будівництво його брат Всеволод, але одразу по завершенні робіт верх церкви завалився. Коли помер і Всеволод Ярославич (1093 р.), церковні руїни довгий час перебували у забутті. Будівництво успішно завершив Олег Святославич лише в 1115 р., за князювання Володимира Мономаха.

На думку деяких дослідників, завершували спорудження церкви чернігівські майстри, запрошенні засновником місцевої князівської династії Олегом Святославичем. Типологічно храм нагадував Спаський собор у Чернігові (Асеев 1980, с. 108). Мистецтвознавчий аналіз орнаменту деяких пірофілітових плит вказує на чернігівський «слід». В той самий час, основна їх частина виконана київськими майстрами під впливом візантійської художньої традиції (Архипова 2005, с. 123; Архипова 2008, с. 17—27).

Саме завершальним етапом будівництва, початком XII ст., датуються всі виявлені на вишгородському посаді виробничі об'єкти, чудово ілюструючи «Сказання про святих Бориса і Гліба» («... дав им вдоволь всего, что необ-

ходимо») (Життя... 1916, с. 64). У більш ранні будівельні періоди значну кількість матеріалів могли у готовому вигляді привозити з Києва.

Завал із плиток осадових порід (пісковик, за Т.М. Мовчанівським), виявлений біля одного з горнів у 1937 р., може бути обережно інтерпретований як робочий майданчик для подрібнення вапна після його випалювання.

Імовірно, тут, на посаді, відбувалось і гашення вапна в спеціальних ямах, але подібні об'єкти досить важко археологічно простежити.

Печі для випалювання вапна та проблема організації ремісничого виробництва у давньоруському Вишгороді. Звертаючись до проблем соціально-економічного розвитку вишгородської посаду, зокрема гончарного виробництва, ми не раз наголошували на тісному зв'язку пам'ятки з великокнязівською адміністрацією та виконання місцевими гончарями значних князівських замовлень (Бібіков 2016; Івакін та ін. 2016, с. 165—166). На висновок про вотчинний характер ремесла наштотують спостереження за динамікою розвитку посаду: його було заселено фактично одномоментно по всій площі, а на більшості будівельних етапів окремі житлово-господарські комплекси не відмежовувалися парканами.

Більш яскравим свідченням цьому, за Б.О. Рибаківим та іншими дослідниками, є гончарські клейма у вигляді князівських знаків (Рыбаков 1948, с. 367), що під час розкопок вишгородської посаду траплялися не раз, причому найчастіше — в заповненні горнів (Довженок 1952, с. 72—73; Строкова 2000, с. 164). Два денця з подібними знаками було знайдено у 2016 р. у передгорновій ямі описаного нами об'єкта 2-а.

Не менш красномовними є знахідки на території посаду свинцевих печатей Ізяслава Ярославича та Володимира Мономаха (Дегтяр, Орлов 2005, с. 108; Янин, Гайдуков 1998, с. 125). У 2014 р. неподалік від описаних печей було виявлено і свинцеву товарну пломбу з

тамгою, яку В.О. Анохін приписує Юрію Довгорукому та його синові Глібу Юрійовичу (Анохін 2012, с. 39, 41, табл. XII: 179, 180, 182). На привілейоване положення жителів посаду вказує велика кількість предметів візантійського, скандинавського, близькосхідного, поволзького, угорського, болгарського імпорту (Давній Вишгород 1998, с. 15; Зоценко 2000, с. 50—51; Зоценко 2007; Бібіков та ін. 2016 а).

Отже, місцеве керамічне виробництво було вотчинним (сам Вишгород, як відомо, належав до доменіальних володінь київських князів). На думку провідних дослідників, воно забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів (Довженок 1975, с. 234; Толочко 1980, с. 134). Так, великий склад керамічної продукції, серед якої траплялися горщики зі знаками Рюриковичів, досліджений у портовій частині Києво-Подолу (Калюк, Сагайдак 1988). Та навіть у випадку роботи на широкий ринок, виробничий процес контролювався княжими «отроками», хоча Б.О. Рибаків убадав принципову різницю між ремісниками князівського двору і міського посаду (Рыбаков 1948, с. 499).

Черговим підтвердженням цьому висновку стали результати робіт Вишгородської археологічної експедиції ІА НАНУ 2014—2016 рр. На початку XII ст. вишгородські ремісники отримують нове завдання: підготувати будівельні матеріали для спорудження Борисоглібської церкви. На території посаду в гончарних горнах починають випалювати полив'яні плитки для підлоги храму (об'єкт 130, дослідження 1990 р.). Споруджуються печі для випалювання вапна, іноді для цього також використовують колишні гончарні горни (об'єкт 6, 2014 р.). Після завершення будівництва храму, на останньому етапі існування посаду, вишгородські гончарі повертаються до звичної справи, а вапнярські печі, знову ж таки, перероблюються на гончарні горни (об'єкт 2-а, 2016 р.; горн 2, 1936 р.).

Анохін В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.). — К., 2012.

Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X — первая половина XIII вв.) — К., 2005.

Архипова Е.И. Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез доповідей і повідомлень 14-ої наук.-практ. конф. — Вишгород, 2008. — С. 17—27.

Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1980.

Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2016. — С. 12—15.

Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Оленіч А.М., Баранов В.І. Торгівля та обмін населення давньоруського Вишгорода // АДІУ. — Вип. 4 (21). Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — К., 2016. — С. 25—36.

Войнаровський В.М. Вапнярство на галицьких землях XIV—XV ст. // МДАПВ. — 2011. — Вип. 15. — С. 210—225.

- Войнаровський В.М.* Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014.
- Готун І., Квітницький М., Коваль О., Петраускас А.* Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: 36. тез доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2007. — С. 31—42.
- Давній Вишгород.* Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект. Укладачі: Р. Орлов, Р. Терпиловський. — Вишгород, 1998.
- Дегтяр Т., Орлов Р.* Вишгород. Минуле і сучасне. — К., 2005.
- Довженко В.Й.* Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — III. — С. 64—91.
- Довженко В.Й.* Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 14—28.
- Довженко В.Й.* Вишгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 229—236.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
- Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им* (підготовка к печати Д.И. Абрамовича). — Пгт., 1916.
- Зоценко В.* Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2000. — Вып. 1. — С. 15—56.
- Зоценко В.М.* Скандинавські старожитності Вишгороду // Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2007. — С. 43—70.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленич А.М.* Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013—2015 рр.) // АДІУ. — Вип. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 160—167.
- Івакін В., Бібіков Д., Оленич А., Зоценко І.* Попередні результати розкопок вишгородського посаду // Археологічні зошити з Пересопниці. — III. — Пересопниця, 2015. — С. 4—11.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленич А.М., Зоценко І.В.* Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013—2015 рр. // Русский сборник. — Вып. 8. — Том 1. — Брянск, 2016а. — С. 74—88.
- Калюк О.П., Сагайдак М.А.* Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—46.
- Мовчанівський Т.М.* Ділянка №6/37 (гончарний горн) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937. — № 64.
- Мовчановський Ф.М.* Щоденник керівника Вишгородської експедиції ПМК (05.09—26.09.1936 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1936. — № 42.
- Новое в археологии Киева.* — К., 1981.
- Оленич А.М.* Процес випалу в давньоруському горні на прикладі горнів вишгородського посаду // АДІУ. — Вип. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 168—171.
- Орлов Р.С.* Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 165—173.
- Орлов Р.С.* Дослідження вишгородського гончарного центру XI—XII ст. // Старожитності Вишгородщини. 36. тез і повідомл. 10 наук.-практ. конф. — Вишгород, 2003. — С. 34—65.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Коваль О.А.* Дослідження житлового комплексу із залишками ремісничого виробництва на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р. // Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 15-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2010. — С. 77—79.
- Петрашенко В.А.* Кераміка IX—XII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 7—20.
- Петрашенко В.* Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак (до проблеми соціально-економічної типології давньоруських поселень) // Наукові записки української історії. — Вип. 16. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 23—31.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005а.
- Південноруське село IX—XIII ст.* (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997.
- Раппопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси (X—XIII вв.). — СПб, 1994.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Сарачев И.Г.* Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 225—236.
- Строкова Л.В.* Гончарські клейма з Вишгорода // АДІУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 148—164.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/67.

Шекун О.В. П'ятнадцятий сезон робіт в давньоруському поселенні «Ліскове» // АДУ 1991 р. — С. 136.

Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X—XV. — Т. III. — М., 1998.

Надійшла 19.01.2017

Д.В. Бибииков, В.Г. Ивакин, А.Н. Оленич

ПЕЧИ ДЛЯ ВЫЖИГАНИЯ ИЗВЕСТИ С ПОСАДА ДРЕВНЕРУССКОГО ВЫШГОРОДА

Изготовление извести относится к числу наименее изученных отраслей древнерусского ремесла. Благодаря раскопкам последних лет в центральной части гончарного посада древнего Вышгорода исследованы две печи для выжигания извести. Керамический материал из них можно датировать, в основном, началом XII в. Еще один аналогичный объект, как удалось установить после тщательного анализа архивных материалов, был открыт неподалеку в 1936 г.

В древнерусском городе известь в наибольшем количестве была необходима для потребностей каменного монументального строительства. Именно в это время в Вышгороде завершается сооружение церкви-усыпальницы свв. Бориса и Глеба, с которым и следует связывать обнаруженные печи. После окончания строительства один из описанных объектов прекращает свое существование, два других переоборудованы в гончарные горны. Ряд признаков позволяет говорить о вотчинном характере ремесла населения вышгородского посада.

D.V. Bibikov, V.H. Ivakin, A.M. Olenych

STOVES FOR LIME BURNING IN POSAD OF ANCIENT RUS VYSHHOROD

Lime production is one of least studied fields of craftsmanship in Ancient Rus. Owing to the recent years' excavations in the central part of potters' posad at ancient Vyshhorod, two stoves for lime burning were studied. Ceramic material found in them can be dated mainly by the 12th century. The authors managed to establish after a thorough analysis of archival materials that one more similar object was discovered nearby in 1936.

Lime in the largest number was necessary in Ancient Rus city for the needs in monumental stone building. The construction of the Sts. Borys and Hlib church and burial vault with which the discovered stoves should be related was finished at this very time in Vyshhorod. After the building was finished, one of the objects described seized its functioning, while two other were adapted into potter's furnaces. A series of features allow the authors to suggest that craft of the population of posad in Vyshhorod was of votchyna nature.